

Лекція № 2

Сім'я як соціально-психологічний феномен

Мета: дати поняття студентам про сім'ю як соціально-психологічний феномен, познайомити з структурою сім'ї та її структурними елементами. Забезпечити засвоєння особливостей структурних елементів сім'ї. Розвивати аналітичне мислення та понятійний апарат здобувачів фахової передвищої освіти з навчальної дисципліни «Психологія сімейних відносин». Виховувати поважливе ставлення до сім'ї, бажання використовувати знання як у професійній діяльності, так і в особистісному розвитку.

Мотивація мети: знайомство з сім'єю як соціально-психологічним феноменом сприяє формуванню розуміння студентами структури сім'ї, а також особливостей власної сім'ї.

План

1. Структура сім'ї.
2. Характеристика структурних елементів сім'ї:
 - 2.1. Чисельний і персональний склад сім'ї.
 - 2.2. Сімейні правила.
 - 2.3. Сімейні ролі.
 - 2.4. Сімейні підсистеми.
 - 2.5. Межі сім'ї.
 - 2.6. Міфи і легенди.

Література

1. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: курс лекцій. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.
2. Помиткіна Л.В., Злагодух В.В., Хімченко Н.С., Погорільська Н.І. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. – 270 с.
3. Психологія сім'ї: підручник / за ред. В. М. Поліщука. Суми: Університетська книга, 2021. 248 с.
4. Психологія сучасної сім'ї: навч. посіб. / О. А. Столярчук. – Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2015. – 136 с.

Ключові слова: згуртованість, ієрархія, гнучкість, нуклеарна сім'я, поповнена сім'я, змішана сім'я, сім'я батька-одинака, сімейні правила, сімейні ролі, сімейні підсистеми, межі сім'ї, міфи і легенди.

Засоби навчання: опорна схема з теми лекції №2, Padlet, відеоролики.

Домашнє завдання:

- опрацювати лекцію 2;
- підготуватися до практичного заняття (див. Інструкцію до практичного заняття № 2);

- опишіть свою сім'ю, спираючись на структуру сімейної системи, прикріпіть в Moodle.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Що таке структура сім'ї та що входить в це поняття.
2. Опишіть варіанти структури сім'ї.
3. Назвіть сімейні правила.
4. Визначте основні сімейні ролі.
5. Назвіть сімейні підсистеми.
6. Розкажіть про межі сім'ї.
7. Охарактеризуйте сімейні міфи та легенди.
8. Опишіть параметри сімейної системи.

1. Структура сім'ї

Малкіна - Пих писала, що **структура сім'ї** - це склад сім'ї та число її членів, а також сукупність їхніх стосунків.

У поняття «**структура сім'ї**» входять:

- 1) склад сім'ї;
- 2) системи різних рівнів (вся сім'я в цілому, підсистема батьків, дитяча підсистема, індивідуальні підсистеми);
- 3) основні параметри (згуртованість, ієрархія, гнучкість, зовнішні і внутрішні границі, рольова структура сім'ї);
- 4) характер структурних проблем (міжпоколінні коаліції, реверсія ієрархії, тип незбалансованості сімейної структури).

Сімейна структура являє собою сукупність елементів і взаємозв'язків між ними. С. Минухін і Ч.Фішман в якості структурних елементів сім'ї як системи виділяють **подружню, батьківську, сиблінгову та індивідуальну підсистеми**, що представляють собою диференційовані сукупності сімейних ролей, які дозволяють родині виконувати певні функції.

Взаємини між структурними елементами сімейної системи характеризуються такими властивостями: згуртованість, ієрархія, гнучкість.

Згуртованість можна визначити як **психологічну відстань між членами сім'ї.**

Ієрархія характеризує **відносини домінування-підпорядкування** в сім'ї і включає в себе характеристики різних аспектів сімейних відносин: авторитетність, домінування, ступінь впливу одного члена сім'ї на інших, влада приймати рішення.

Гнучкість означає здатність сімейної системи адаптуватися до змін зовнішньої та внутрішньосімейної ситуації.

Аналіз сімейної структури дозволяє зрозуміти, як сім'я реалізує свої функції: хто здійснює керівництво і хто є виконавцем, як розподілені між

близькими права і обов'язки. З точки зору структури можна виділити сім'ї, де керівництво зосереджено в руках однієї людини, і сім'ї, де явно виражена рівна участь всіх членів в управлінні.

Існує безліч різних варіантів складу, або структури, сім'ї:

- «**нуклеарна сім'я**» складається з чоловіка, дружини та їхніх дітей;
- «**поповнена сім'я**» - збільшений за своїм складом союз - подружня пара і їхні діти плюс батьки інших поколінь, наприклад бабусі, дідусі, дядьки, тітки, що живуть всі разом або в тісній близькості один від одного і складають структуру сім'ї;
- «**змішана сім'я**» є «перебудованою» сім'єю, що утворилася внаслідок шлюбу розведених людей. Змішана сім'я включає нерідних батьків і нерідних дітей, так як діти від попереднього шлюбу вливаються в нову одиницю сім'ї;
- «**сім'я батька-одинака**» є сім'єю з одним батьком (матір'ю або батьком) через розлучення, догляду або смерті чоловіка або тому, що шлюб ніколи і не був укладений.

2. Характеристика структурних елементів сім'ї

Є.Г. Ейдемільер, Н.В. Александрова, В. Юстицькіс вважали, що **структура сім'ї включає в себе наступні елементи:**

1. Чисельний і персональний склад сім'ї.
2. Сімейні правила.
3. Сімейні ролі.
4. Сімейні підсистеми.
5. Межі сім'ї.
6. Міфи і легенди

Розглянемо докладніше структурні елементи і параметри сімейної системи.

2.1. Чисельний і персональний склад сім'ї.

Чисельний і персональний склад сім'ї означає, хто фізично або психологічно присутній в даній сімейній системі, наприклад розведені сім'ї, повторні шлюби. Важливо знати, кого кожний з членів сім'ї вважає її членом, тому що нерідкі випадки, коли члени сім'ї не згодні в тому, хто входить в її склад. Особливо важливо це питання для розлучених сімей та одружених вдруге.

Сімейні правила.

2.2. Сімейні правила - сукупність підстав і вимог, на яких будується життя сім'ї. Відсутність правил і норм призводить до хаосу в сімейній системі. Нечіткість правил і норм може з сприяти зростанню тривоги у членів сім'ї, гальмувати розвиток, як всієї сімейної системи, так і окремих її членів. Правила дозволяють членам сім'ї орієнтуватися в реальності і

надають стійкість сім'ї в цілому завдяки тому, що кожен знає свої права і обов'язки.

Виділяють наступні правила:

а) явні - полягають в родині відкрито і проголошені явно, наприклад: стукай в зачинені двері; ніколи не підвищуй голосу; батьки встановлюють час, коли маленьким дітям потрібно йти спати.

б) приховані - відомі членам сім'ї, але відкрито не проголошені, наприклад: тема алкоголізму матері заборонена; не говори ні про що сексуальне, це засмутить маму; якщо є проблеми, краще поговори з батьком.

в) неусвідомлювані. Багато правил не усвідомлюється членами сім'ї. Просто вони надходять певним чином, навіть не замислюючись, що можна вчинити інакше. Ці правила можна виявити, спостерігаючи за реальною поведінкою членів сім'ї, за тим, як вони, наприклад: приймають рішення; що - небудь обговорюють. Наприклад: 1) якщо відпочиває батько, всі ведуть себе дуже тихо; якщо мати - можна пошуміти; 2) останнє слово в суперечці, в обговоренні - за батьком.

2.3. Сімейні ролі.

Сімейні ролі - розуміються як цілі, переконання, почуття, цінності, дії, які очікуються або приписуються людині, яка займає певне місце в сімейній системі.

Виділяють такі їх види:

а) конвенціональні - ролі, прописані правом, мораллю, традицією. Наприклад: ролі чоловіка, дружини, матері, батька, дитини, брата, сестри і т.п. Найзагальніші права і обов'язки для чоловіка, дружини, батька, матері, так само як і дітей по відношенню до батьків встановлені законодавчо. Конкретні норми і правила визначають, що повинно виконуватися носієм конвенціональної ролі. Наприклад: мати повинна допомагати дітям в оволодінні різними вміннями, контролювати їх поведінку і т.п.

б) міжособистісні - ролі, які визначаються особистісними особливостями, схильностями їх носіїв (лідер, диктатор, улюбленець, ведений і ін.).

Виділяють наступні вимоги до сімейних ролей:

1. Сукупність ролей, які виконує індивід в сім'ї, повинні забезпечувати задоволення його потреб в повазі, визнанні тощо

2. Виконувана сімейна роль повинна відповідати можливостям носія даної ролі. Якщо вимоги ролі непосильні, у носія ролі виникає тривога, нервово - психічне напруження. Наприклад, це може виникнути у дитини, який виконує «роль батька» (в силу відсутності, хвороби і т.п.).

3. Сукупність сімейних ролей, які виконує індивід в сім'ї, повинна забезпечувати задоволення не тільки його потреб, але й потреб інших членів родини. Наприклад, рольова структура, при якій відпочинок одних членів сім'ї забезпечується за рахунок непомірної праці іншого члена, може

стати психотравмуючою. Одне з найбільш цікавих напрямків у сучасній психотерапії пов'язано з виявленням і вивченням так званих патологізуючих ролей в сім'ї.

Патологізуючі сімейні ролі - такі міжособистісні ролі, які в силу своєї структури і змісту надають психотравмуючий вплив на свого носія. Наприклад, роль цапа-відбувайла, роль «сімейного мученика» без залишку жертвує собою в ім'я сім'ї, роль «хворої людини».

2.4. Сімейні підсистеми.

Підсистеми - це структурний елемент сімейної системи, і їх динаміка тісно пов'язана з життєвим циклом сім'ї.

1. Підсистема подружжя. Ця підсистема утворюється з укладенням шлюбу. Одночасно починається процес адаптації, приймаються і уточнюються ролі чоловіка і дружини. На цей процес істотно впливає досвід, набутий в батьківських сім'ях.

2. Підсистема батьків. З'являється після народження дитини. Батьківська підсистема змінюється, пристосовується до вікових особливостей дітей. Вона повинна враховувати потреби всіх у сім'ї дітей.

3. Підсистема дітей. Ця підсистема надає можливість дитині бути тільки дитиною; дозволяє вивчати відносини однолітків; формувати необхідні комунікативні навички для спілкування з однолітками і з дорослими. Тому добре, коли більше однієї дитини в сім'ї.

2.5. Межі сім'ї.

Межі сім'ї - це правила, що визначають, хто і як бере участь у взаємодії.

Границі - це гласні і негласні домовленості між членами сім'ї щодо того, хто і що може собі дозволити робити в сім'ї і за межами сім'ї. Наприклад, хто може затримуватися на роботі, хто може запрошувати до себе друзів, гостей; з ким можна зустрітися поза сім'єю і т.п.

В.М. Целуйко виділяє наступні **види меж сім'ї**:

- а) зовнішні** - регулюють відносини між сім'єю і соціальним оточенням; визначають різницю в поведінці з членами сім'ї і з соціальним оточенням. Розглядають проникність границь (від непроникності до дифузності);
- б) внутрішні** - регулюють відносини між різними підсистемами всередині сім'ї. Це правила, що визначають взаємодію між членами різних сімейних підсистем.

В.М. Целуйко розглядає наступні **типи внутрішніх границь**:

- 1) чіткі** - мають на увазі цілком певні права, обов'язки, норми поведінки для членів кожної підсистеми (батьківської, дитячої, подружньої), такі правила покращують комунікацію в сім'ї, полегшують узгодження і пристосування учасників різних підсистем;
- 2) ригідні (жорсткі)** - забезпечують автономію членів сім'ї, ізолюють їх один від одного. Родині з ригідними внутрішніми границями важко функціонувати,

тому що у її членів немає навичок узгодження. Характерні вирази в сім'ях з ригідними межами: - не заважай, у мене свої турботи; - займися своїми справами - пора б самому подбати про себе і т.п.

3) дифузні (розмиті) - це такі межі, при яких втрачається автономія членів сім'ї, і неясні функції підсистем. Так, в сім'ї з дифузними межами, наприклад, підсистема подружньої пари як би зникає, розчиняючись в батьківській підсистемі, подружжю не вистачає інтимності у відносинах.

Е.Н. Юрасова виділяє наступні **властивості границь сім'ї**:

а) гнучкість - це здатність границь до змін. Ригідність границь означає, що сімейні правила не змінюються, незважаючи на зміну ситуації.

б) проникність - це властивість зовнішніх границь. Проникність границь - це установки сім'ї на взаємодію, контакти з зовнішнім оточенням. Коли зовнішні границі відрізняються високою проникністю, вони стають дифузними, і це веде до надмірного втручання в життя сім'ї інших людей. Непроникність границь різко знижує можливість необхідного спілкування із зовнішнім світом.

2.6. Міфи і легенди

Сімейний міф - це багатофункціональний сімейний феномен, що формується у вигляді сукупності уявлень членів даної сім'ї про неї саму.

Міф - це складне сімейне знання, яке є продовженням такої пропозиції, як: «Ми – це ...». Це знання актуально не завжди. Воно актуалізується, або коли стороння людина входить в сім'ю, або в моменти яких-то серйозних соціальних змін, або в ситуації сімейної дисфункції. **Знання це погано усвідомлюється.**

Час, необхідний для формування сімейного міфу, становить приблизно період життя трьох поколінь. Для позначення цього поняття використовуються і такі терміни, як «образ сім'ї», «образ ми», «переконання», «сімейне кредо», «узгоджені очікування», «наївна сімейна психологія».

Функція сімейного міфу полягає в приховуванні від усвідомлення відторгнутої інформації про сім'ю в цілому і про кожного його члена.

Мета «сімейного міфу» - замаскувати ті конфлікти і незадоволені потреби, які є у членів сім'ї, узгодити їх ідеалізовані уявлення один про одного.

Таким чином, можна сприймати **сімейний міф як своєрідний механізм психологічного захисту сім'ї**, який виконує оберігаючу функцію і сприяє підтримці цілісності сімейної системи.

Найбільш відомими є такі сімейні міфи: «Ми - дружна сім'я»; «Ми - сім'я героїв»; «Міф про рятівника». Негативна дія сімейних міфів полягає в тому, що сім'я стає ригідною; вони перешкоджають її нормативним змінам, пов'язаним з динамікою життєвого циклу сім'ї. Так, міф про винятковість і обраність сім'ї може відігравати роль компенсаторної стратегії в першому поколінні, коли бажання підняти себе, можлива як реакція на минулі проблеми, активізує потужну, але реалістичну мотивацію досягнення. Однак в

наступних поколіннях цей міф, все більше перетворюючись на відірвану від реальності центральну сімейну цінність («Ми повинні бути краще завжди і всюди»), здатний привести до важких нарцисичних розладів члена (-ів) сім'ї та повної непродуктивності їх дій.

Сімейна легенда - це спотворені реальні факти сімейної історії, інтерпретація окремих подій, що дозволяє підтримувати міф про сімейне благополуччя. На думку Андрєєвої «сімейні легенди» представляють собою сукупність добре інтегрованих, хоча неправдоподібних, переконань, підтримуємих усіма членами сім'ї». Приклади сімейних легенд: «всі наші жінки в родині трошки божевільні», «всі наші діти отримують хороші оцінки в школі», «мати - хвора людина і вимагає особливого ставлення, ми живемо заради неї».

Сімейна легенда - це теж гомеостатичний механізм для підтримки стійкого стану сім'ї. На відміну від сімейного міфу, сімейна легенда може усвідомлюватися як неправда, спотворена інформація, наприклад: легенда про подружню вірність при наявності зради, легенда про природну смерть суїцидента і ін.

З часом сімейна легенда може стати частиною сімейного міфу. Легенди мають чіткий зв'язок з культуральними міфами як ідеалізованими уявленнями про сім'ю і шлюб:

- в благополучних шлюбах подружжя завжди все розповідають один одному;
- народження дитини, поява любовного зв'язку, отримання розлучення вирішать всі проблеми.

Отже, сімейні міфи і сімейні легенди сприяють підтримці дисфункціональних відносин в сім'ях, в результаті чого потреби особистості в зростанні, зміні, самоактуалізації і в кооперації виявляються незадоволеними, а сім'ї в цілому ригідно відтворюють свій минулий досвід.

А. Я. Варга виділяє шість параметрів сімейної системи, за допомогою яких можна описати будь-яку сімейну систему:

1. Стереотипи взаємодії.
2. Сімейні правила.
3. Сімейні міфи.
4. Межі.
5. Стабілізатори.
6. Сімейна історія.

Стереотипи взаємодії. У родині повідомленням є будь-яка подія, будь-яка взаємодія. Наприклад, якщо жінка гримить на кухні брудним посудом, то інші члени сім'ї розуміють, що це означає. наприклад, що вона сердита на них. Якщо чоловік іде, голосно грюкнувши дверима, то це повідомлення теж легко прочитується. Кожна взаємодія в сім'ї або подія, як це називає А.Я. Варга, є зрозумілим повідомленням для членів сім'ї.

Повідомлення можна охарактеризувати наступним чином:

1. Повідомлення можуть бути **однорівневими або багаторівневими**. Звук закривання двері - це однорівневе повідомлення, воно йде по слуховому каналу. Будь-яке вербальне повідомлення - завжди дворівневе. Перший рівень - вербальний, другий - невербальний.

2. Повідомлення можуть бути **конгруентними або неконгруентними**. Конгруентними є повідомлення, якщо зміст повідомлень, переданих по двох каналах, збігаються. Якщо спитати у дружини: «Як справи?», А вона з ясною посмішкою, радісною мімікою відповідає: «Все добре!», то це - конгруентне повідомлення. Повідомлення і взаємодії, які часто повторюються, називають стереотипами взаємодії. Наприклад, один з стереотипів взаємодії «подвійний зв'язок» або «Подвійна пастка» був описаний американським психотерапевтом Грегорі Бейтсоном.

У лікарні перебуває хлопчик, що страждає на шизофренію, до нього приходить мама. Вона чекає його в холі, хлопчик виходить і сідає, близько. Мама відсувається. Він у відповідь замикається і мовчить. Вона сердито запитує: «Ти що, не радий мене бачити?» «Подвійна пастка» - це один зі стереотипів взаємодії, коли член сім'ї (частіше дитина) постійно отримує неконгруентні повідомлення в ситуації, коли він не може вийти зі спілкування.

Стабілізатори сімейної системи. У кожній родині, як в дисфункціональній так і у функціональній, є свої стабілізатори. Приклади **функціональних стабілізаторів**: загальне місце проживання, загальні справи, спільні гроші, загальні розваги. **Дисфункціональні стабілізатори**: діти, хвороби, порушення поведінки, подружні зради і ін.

Якщо діти були стабілізаторами сімейної системи, то, як правило, на стадії відділення дітей від батьків відбувається їх розлучення або алкоголізація подружжя. За час свого життєвого шляху дитина стала стабілізатором. Дитина йде з сім'ї, перестає бути стабілізатором, його функції провисають, ніхто їх не виконує. Починаються великі проблеми в сім'ї: з'являється тривога, виникають конфлікти, зростає емоційна напруга. Батькам стає дійсно важко, якщо не з'явиться інший стабілізатор, наприклад, собака. Подружні зради теж можуть бути хорошим дисфункціональним стабілізатором. Часто за зрадами стоїть страх близькості. Можна уявити наступний стереотип взаємодії з приводу зрад: зради, з'ясування відносин і скандали з приводу зрад, примирення. Живуть разом, поки не накопичиться напруга від невирішених проблем. Напруга досягає якоїсь межі - далі все повторюється. І таких дисфункціональних стабілізаторів в сім'ях дуже багато.

Сімейна історія - поняття, яке описує хронологію значущих подій життя сім'ї протягом кількох поколінь. Є.Г. Ейдемільер для роботи з сімейною історією вводить термін «тема», під яким він розуміє специфічну проблему, навколо якої формується періодично повторюваний в сім'ї конфлікт. Тема визначає спосіб організації життєвих подій і зовні

проявляється в стереотипах поведінки, які відтворюються з покоління в покоління. Вивчення даного феномена повторення в поколіннях поведінкових стереотипів було розпочато М. Боуеном. Їм було встановлено, що в родині від покоління до покоління спостерігається накопичення і передача дисфункціональних патернів, що може стати причиною індивідуальних труднощів у членів сім'ї.

Висновок

Всі розглянуті вище показники функціонування сім'ї тісно пов'язані між собою. Так, введенню правил може перешкоджати несформованість в родині навичок комунікації; на встановлення внутрішніх границь сім'ї може впливати будь-який сімейний міф; сімейна ієрархія може порушуватися внаслідок розмитості зовнішніх кордонів нуклеарної сім'ї та формування коаліцій з членами розширеної сім'ї і т.п.